

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

МАНТУЛО НАТАЛІЯ БОРИСІВНА

О.І. ПЕРЦЕН І ПРОСВІТИТЕЛЬСТВО

IO.OI.OI - російська література

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1994

00757024 (P)

Робота виконана на кафедрі російської та зарубіжної літератури Запорізького державного університету

Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор Тихоміров В.М.

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор Орехова Л.О.
кандидат філологічних наук,
доцент Гаврикова І.Ю.

Провідна установа - Харківський державний
університет

Захист відбудеться " 14 " квітня 1994р.

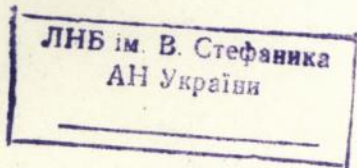
о _____ годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради К 053.24.09. по призначенню наукового
ступеня кандидата філологічних наук при Дніпро-
петровському державному університеті /320625 МСП,
м. Дніпропетровськ, 10, пр. Гагаріна, 72, корп. I,
ауд. 304/

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці
Дніпропетровського держуніверситету

Автореферат розісланий " 14 " березня 1994р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

Колісниченко Т.В.

Актуальність дослідження. В сучасному літературознавстві однією з найважливіших є проблема зв'язків російського реалізму XIX століття з іншими літературними напрямками, в тому числі з просвітительським реалізмом. В роботах Г.М.Поспелова, М.П. Мдановського, П.М.Беркова, С.Б. Шатадова та інших містяться вказівки на необхідність вивчення просвітительських тенденцій у російській літературі періоду піднесення антикріпосницького руху, у творчості письменників 1840–1860-х рр. Відродження просвітительства було в той час явищем історично закономірним, обумовленим схожістю суспільно-політичних ситуацій у Європі напередодні французької революції 1789 р. і в Росії перед скасуванням кріпосництва.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню проблеми просвітительських традицій і тенденцій у творчості одного з письменників-реалістів XIX століття О.І.Герцена.

Актуальність дослідження полягає в тому, що це – перша спроба цілісного і всебічного вивчення зв'язків творчості письменника з просвітительством, з його ідеологією та естетикою. Дисертаційна робота допоможе також розв'язанню таких проблем герценознавства, як проблема своєрідності творчого методу Герцена, внесе ясність в питання щодо жанру повістей письменника.

Наукова новизна роботи постає в прагненні її автора розглянути найбільш відомі твори Герцена в світлі впливу на них ідей та естетичних принципів просвітительства. При цьому ставиться мета не стільки зібрати та систематизувати численні факти, що свідчать про цей вплив, скільки простежити, як в цих суспільно-історичних умовах, на ґрунті реалізму, засвоювались, переломлювались, у творчості Герцена просвітительські традиції, що в свою чергу, обумовили своєрідність художнього стилю письменника.

Мета дослідження полягає в тому, щоб виявити просвітительські тенденції у світогляді і творчості Герцена, а також причини, що їх викликали. Досягнути цієї мети допоможе ідейно-художній аналіз найбільш відомих творів письменника: "Нотатки однієї молодої людини", "Доктор Крупов", "Ушкоджений", "Хто винен?", "Минуле й думи". Основний акцент в аналізі названих творів зроблений на дослідженні їхньої проблематики і художньої структури, їх залежності від просвітительської філософії та естетики.

Поставлена мета вимагає вирішення таких завдань:

- простежити на рівні проблематики та ідейно-художньої своєрідності творів їх зв'язок з просвітительською ідеологією та естетикою;

- з'ясувати, як відбувалося у реалізмі О.І.Герцена засвоєння традицій просвітительського реалізму, що відбилось у проблематиці і системі художніх образів творів письменника;

- показати, як вплинуло на формування філософських поглядів і художнього методу Герцена його знайомство з творчістю французьких просвітителів XVIII століття Вольтера і Руссо ;

- довести наявність типологічної спільності між повістями Герцена і просвітительською філософською повістю XVIII століття.

Практичне значення дисертації обумовлено тим, що результати проведеного в ній дослідження дозволяють збагатити вже набуті уявлення про процес формування російського реалізму XIX століття і про його зв'язки з іншими літературними напрямками. Матеріали дисертації можуть бути використані при читанні загальних курсів "Історія російської літератури другої половини XIX століття" та "Історія зарубіжної літератури XVII-XVIII століть", спецкурсу "Просвітительські тенденції в російській літературі другої половини XIX століття", на спецсемінарах і факультативних заняттях, присвячених творчості Герцена.

Теоретико-методологічну основу дисертаційного дослідження складають роботи В.Г. Белінського, О.М. Веселовського, В.М. Жирмунського, М.П. Алексеєва, О.С. Бушміна, Г.М. Поспелова, М.М.Бахтіна, присвячені проблемам порівняльного літературознавства, вивченню зв'язків російського реалізму з просвітительською ідеологією та естетикою.

Апробація дисертаційної роботи здійснювалась на кафедрі російської і зарубіжної літератури Запорізького державного університету / 1992, 1993/. Матеріали дисертації було викладено в доповідях на наукових конференціях у Запоріжжі /1991-1993/ та в публікаціях.

З теми дисертації опубліковано шість робіт.

Структура і об'єм дисертації. Робота складається зі вступу, трьох глав, висновків і списку використаної літератури. Об'єм дисертації становить 130 друкованих сторінок.

Основний зміст роботи

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертаційного дослідження, її актуальність і наукова новизна, окреслюється коло завдань, які ставить перед собою автор.

Перший розділ дисертації – "Концепція особистості та її втілення у творчості О.І.Герцена" – присвячена дослідженню системи поглядів письменника на особистість у світлі впливу на них просвітительської філософії та естетики. У ньому розглядаються такі проблеми структури особистості у творчості Герцена: співвідношення чуттєвого й раціонального, природного й соціального, питання виховання, концепція так званого "розумного еґоїзму", особистого й суспільного.

У вирішенні цих проблем Герцен значнов мірою спирався на просвітительську ідеологію, що виявилось в його апеляції до доброї людської натури, у відстоюванні всіх природних прав особистості, у визнанні вирішальної ролі середовища й виховання у процесі її становлення. Проте Герцен не тільки сприйняв у своїй творчості просвітительської ідеї, але й розвивав їх відповідно до сучасних йому суспільно-історичних умов, тому багато питань, які вперше ставили просвітителі, здобули у нього нове вирішення.

Перший розділ, як і вся дисертаційна робота, пронизаний думкою про послідовний історизм Герцена, про діалектичність його свідомості, про подолання ним метафізичності просвітительського мислення, що, у свою чергу, обумовило основні риси концепції особистості у творчості письменника. Ми далекі від думки позбавляти всю просвітительську літературу елементів історизму та діалектичності, особливо твори Гете, Гердера і Дідро, але усвідомлений, зрілий історизм письменників-реалістів значно відрізняється від елементів історизму у творчості просвітителів.

Герцен продовжував традиції Руссо й інших просвітителів XVIII століття, коли стверджував, що людина від природи добра. Віра письменника у природну добродетель людської особистості не могла не вплинути на вибір прийомів типізації у його творах, в яких навіть негативні персонажі мають риси, що свідчать про їх добру натуру. Герцен ніколи не втрачав нагоди вказати: негідні люди теж колись мали чудові можливості, котрі були спотворені середовищем і неправильним вихованням.

До проблеми залежності людської особистості від обставин Герцен звертався неодноразово. Аналізуючи твори письменника, ми приходимо до висновку про те, що погляди їх автора на проб-

лему середовища і людини зазнали складної еволюції.

У ранній творчості Герцена суперечність "середовище-людина" завжди вирішується на користь середовища. Герої ранніх творів письменника намагаються боротися з обставинами, прагнуть протистояти їм, але зазнають поразки. В той час Герцен ще не вкладав в поняття середовища глибинний історичний зміст і, як ніколи, був близьким до просвітителів ХУІІІ століття, котрі не враховували усієї "суперечливості і складності відносин людини з навколишнім... складним і суперечливим середовищем"¹ і покладали всю вину на обставини.

Перехід Герцена на позиції матеріалізму і послідовного, усвідомленого історизму привів до зміни у системі поглядів письменника, що стосуються, зокрема, проблеми особистості і її оточення. Так, він приходить до висновку про необхідність активного втручання людини в матеріальне і суспільне середовище, у хід історичних подій. Відомо, що характерне для російського реалізму ХІХ століття активне-дійове становлення до життя було пов'язане з історизмом мислення письменників-реалістів, які не тільки усвідомлювали закономірність змін, що відбуваються у суспільстві, але й бачили у діяльності людей силу, котра приводить до цих змін. Еволюція поглядів Герцена також свідчила про переважання реалістичних тенденцій у його творчості.

Починаючи з "Нотаток однієї молодої людини", де автор, зберігаючи вірність просвітительській традиції, пояснював недоліки людей впливом обставин, у творах письменника чітко зазвучала думка про відповідальність особистості, а надто особистості думачої й високоорганізованої, за свої справи і вчинки. У той же час Герцен не збирався відмовлятися від просвітительської ідеї про ворожість середовища людській натурі, оскільки використовував її як головний аргумент у боротьбі з самодержавно-кріпосницькою системою, з сучасною письменникові російською дійсністю, котру він сам охарактеризував, як "наше рідне болото".

Таким чином, у творах Герцена втілилися не тільки просвітительський оптимізм, оснований на вірі у природну доброту людини, але і властива письменнику-реалісту переконаність у зда-

¹Степанов Н. Просветительский реализм /Фонвизин, Хемницер, Новиков, Радищев, Крылов, Грибоедов/ // Развитие реализма в русской литературе: В 3-х т. -М.: Наука, 1972. -Т.І. -С.104.

тності особистості протистояти навколишній їй дійсності й змінювати її.

За думкою мислителя, визначальний вплив на людину середовище має у процесі виховання. У ставленні до проблеми залежності особистості від виховання Герцен був близький до тих просвітителів ХУІІ століття, котрі, як Гельвецій, не ставили під сумнів вирішальне значення виховання у процесі формування людської індивідуальності. Однак, у порівнянні з ними, Герцен мав суттєву перевагу: він вкладав у поняття виховання історичний зміст і стверджував, що зміни, які відбуваються у суспільстві в процесі історичного розвитку, вносять свої корективи у педагогічні системи і теорії, що "для кожної епохи, так, як для кожної країни... повинно бути своє виховання".

Переосмислюючи концепцію людської природи, Герцен приділяв значну увагу проблемам етики. Віддаючи належне етичному вченню просвітителів, що базувалося на безперечній істині: "людина - істота природна", він, проте, не був настільки прямолінійним у розвитку цієї очевидності. Якщо просвітителі, покладаючись на всесильність розуму, робили сміливий висновок про переважання природного начала в морально-етичному житті особистості, то Герцен, погоджуючись з ними, одночасно уточнював: людина може і повинна жити у злагоді зі своїми природними устремліннями тільки у тому випадку, якщо розумне почуття не перетворюється у всепідкоряючу собі пристрасть. Залишатися у рамках розумного дано, як вважав письменник, не кожному, але доступно тільки високообдарованій, духовно багатій особистості. Так, наприклад, високий інтелектуальний і духовний рівень розвитку особистостей Бельтова і Круциферської /"Хто винен?"/ дозволив їм зрозуміти законність їх природного почуття, піднятися над лицемірною мораллю їхнього середовища.

Егоїстичне почуття Герцен вважав одним з найбільш властивих для людини. Якщо у ранній період своєї творчості письменник досить негативно оцінював прояви егоїзму, протиставляючи їх християнській благочинності, то вже у зрілі роки він переглянув свої надто максималістські переконання і звернувся до ідейної спадщини просвітителів. Спираючись на розроблену енциклопедистами концепцію "розумного егоїзму", Герцен починає розрізняти "високий" і "низький" егоїзм і приходять до висновку, що "егоїзм розвинутої, мислячої людини благородний: він-то і є її любов до науки, до суспільства, до ближнього..."

Особливо треба відзначити віру російського мислителя у можливість свідомого підкорення особистості суспільним цілям. Правда, на відміну від своїх великих попередників, просвітителів XVIII століття, Герцен не позбавляв особистість права не підкоритися суспільству, відійти від загальноприйнятих законів поведінки. Як справедливо відзначив М. Бердяєв, Герцен "проповідує антропоцентризм, для нього вища над усе і дорожча над усе людина".¹ Так, наприклад, на ідеї Герцена про "високий" та "низький" егоїзм спирався при створенні власної концепції М.Г. Чернишевський, але на відміну від автора "Що робити?", автор "Хто винен?" виступав переконаним прихильником автономії людської особистості у її відношенні до загального, хоча, звичайно, ні скільки не заперечував першочерговність суспільного. Герцен гармонійно, точніше, послідовно-діалектично установлював основні принципи співвідношення особистого і суспільного, усвідомлюючи рівноцінність, рівноправність і нерозривну єдність цих двох "стихій життя людського". На його думку, безумовне право людини самостійно мислити і діяти не є перешкодою для активно-творчого ставлення до суспільних проблем, оскільки швидке і правильне їх вирішення - в інтересах як особистості, так і соціуму.

Таким чином, для Герцена, як і для інших письменників того часу, характерне складне поєднання зрілого історизму, діалектики і антропологізму. Долаючи у своїй творчості недоліки просвітительського світогляду, основними з яких були еkleктичний історизм і схильність до метафізичних висновків, письменник прийшов до діалектичного, послідовно-історичного погляду на дійсність. При цьому він зберіг глибокий антропологізм, що відобразився у його зверненні до первісно доброї людської природи, а також у прагненні підходити до явищ з позицій їх природності.

Другий розділ дисертації - "О.І. Герцен та французькі просвітителі XVIII століття /Вольтер, Руссо/" - присвячений вивченню впливу на Герцена ідейної та літературної спадщини видатних представників французького Просвітительства Вольтера і Руссо.

Вплив цей був як прямим, безпосереднім, завдяки знайомству

¹Бердяєв Н. Русская идея /Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века/. - Париж, 1946. -С.63.

самого Герцена з творами вищевказаних просвітителів, так і опосередкованим, через творчість представників російського Просвітництва.

Як вже вказувалося у першому розділі дисертації, саме у Західній Європі, точніше, у Франції, просвітительський рух набув класичних форм, саме там була створена філософія і естетика Просвітництва. Ось чому мова йде про необхідність звернення до першоджерела – спадщини енциклопедистів.

Герцен небезпідставно вважав, що російські просвітителі ХУІІІ століття не були вільні від впливу на них французької просвітительської філософії та літератури. На думку письменника, його великий попередник, перший російський революціонер О.М. Радищев також був "прихильник... філософії енциклопедистів".

Звідси цілком закономірна теза про те, що Вольтер і Руссо були духовними наставниками не тільки для російських просвітителів ХУІІІ століття, але й для Герцена, а їх твори вплинули як на світогляд, так і на художню манеру письменника.

Необхідно звернути увагу на той факт, що ставлення Герцена до Вольтера і Руссо не було незмінним і залежало від конкретних соціально-політичних умов, у яких йому доводилося жити і діяти.

У ранній юності Герцен вважав себе справжнім вольтер'янцем. Він захоплювався своїм кумиром, силою його викривального, нищівного сміху. Гарячі симпатії юнака у цей час викликав і Руссо.

Трактати Руссо, у яких засуджувалась соціальна несправедливість і обґрунтовувалась необхідність боротьби з нею, вмістили в собі вагомні аргументи, які утверджували юного Герцена в рано прийнятому ним рішенні присвятити життя боротьбі з самодержавством і кріпосництвом.

У 1830-1840-і рр. ми спостерігаємо деяке охолодження Герцена до Вольтера, що виявилось у різкій критиці "їдкої, пекельної, зміїної насмішки", "поверховості думки", "холоду душі" "фернейського старця". Якщо сенсом творчості останнього було заперечення, яке наповнювало його творіння безпощадним сміхом і бивчою іронією, то Руссо, на думку Герцена, уособлював собою любов і співчуття.

У творах цих просвітителів письменник бачив граничне вираження двох начал, які він намагався об'єднати у своїй творчості: заперечення і любові, іронії і співпереживання.

Бражений подіями кінця 1840-х років, а саме - жорстоким придушенням французької революції 1848 р., зневірений у прогресивному характері західноєвропейської цивілізації, Герцен по-новому оцінював значення творчості Вольтера і Руссо. У цей час він не міг не співчувати великому Жан-Жаку, котрий ще у XVIII столітті виступив з критикою цивілізації як явища неприродного. Герцен добре розумів, що Руссо критикував не стільки саму цивілізацію, скільки її спотворення. Проте, об'єднуючись з великим французьким мислителем у критиці феодально-буржуазного суспільства, він, безумовно, засуджував останнього за нехтування законами історичного розвитку, ідеалізацію первісної дикості. На думку Герцена, у боротьбі з міщанством, яке панувало у сучасній письменникові Західній Європі, значно більшу користь могли принести не "писання люблячого Руссо", а безпощадний сміх "егоїста" Вольтера.

З Вольтером Герцена стали порівнювати ще при житті письменника, після виходу у світ його повісті "Доктор Крупов". У своєму творі він, як і автор "Кандіда", виступив проти земного зла, що черпає свої сили у загальному людському безглузді, у нездатності людей будувати своє життя на розумних началах, тобто на основі природної рівності і справедливості. Як і Вольтер, Герцен переходить від опису окремих випадків божевілья до вражаючих своєю масштабністю картин загального безумства. Обидва автори вказують при цьому на одні й ті ж симптоми людського божевілья: релігійний фанатизм, жорстокі, безглузді війни, елементарне небажання людей керуватися у своїх вчинках доводами розуму.

У запереченні цього божевільного світу Герцену, як і Вольтеру, допомагав сміх. Сучасникам, серед яких були В.Г. Бєлінський, Т.М. Грановський та інші, картини "Доктора Крупова" нагадували дотепи Вольтера. До того ж Герцен сам порівнював свою іронію з вольтерівською: і та й інша, на його думку, були "відповіддю гордості" на ображення, заподіяне суспільством.

Дійсно, сміючись над людською глупотою та картаючи вади сучасного йому суспільства, Герцен нагадував Вольтера, дійовою силою сміху якого він завжди захоплювався. Все ж таки не слід забувати про те, що Герцен був російським письменником, і його іронія започатковується не лише зі сміху великого Вольтера, але й у національній сміховій культурі. Сам митець усвідомлював, що корені його іронії глибоко сягають російського ґрунту.

"...Рідна наша іронія, - писав він, - іронія розрадниця, месниця". Розвиваючи цю думку в одній зі своїх праць, Герцен доходить висновку, що для російських людей, для російських письменників у тому числі, сміх залишався єдиною можливістю протесту проти самодержавно-кріпосницької дійсності, проти "дивного суспільства" та "безглузлого середовища".

Вольтерівське начало присутнє у творах Герцена і має вигляд "веселої і забавної іронії", котру побачив у "Докторі Крупові" В.Г. Белінський. Однак, за висловлюваннями критика, поряд з "веселою і забавною", у Герцена ми зустрічаєм іронію " сумну й болісну", яка на нашу думку ближче до " сміху крізь сльози" М. В. Гоголя, ніж до дошкульної іронії автора "Кандіда".

Відаючи належне "великому насмішнику" Вольтеру, письменник засуджував його за "холод душі", за немилосердне ставлення до об'єкта іронії або сатири. При цьому Герцен посилався на добру природну основу людської особистості, що, не дивлячись на нищівний вплив середовища, ніколи не втрачається повністю. Письменник добре знав, як важко може бути людині за умов потворного феодално-кріпосницького середовища зберегти свої природжені чесноти. Тому сміх його "розведено" сльозок, пом'якшено співчуттям до понівеченого обставинами доброго людського ества. "Сумна і болісна" іронія Герцена викликала, переважно, не стільки сміх, скільки сльзи, примушуючи замислитися про причини, точніше, про соціальне підґрунтя наведених письменником комічних характеристик і ситуацій.

Таким чином, новаторство Герцена полягало в тому, що він зумів з'єднати непримиренний, викриваючий сміх Вольтера з глибоким почуттям гуманності, з традиціями російської сміхової культури, створивши при цьому особливий рід іронії, яку тепер називають герценівською.

На цьому проблема традицій Вольтера в творчості Герцена не вичерпується. Вона буде розглядатися нами у третьому розділі дисертаційної роботи на рівні жанру творів письменника.

Крім Вольтера, ніхто з французьких просвітителів ХУІІІ ст. не мав такого впливу на Герцена, як Руссо.

Російська громадська думка к. ХУІІІ-ХІХ ст. найтісніше пов'язана з ім'ям цього видатного мислителя, що обумовлено, перш за все, антифеодалною, демократичною спрямованістю його вчення. У країні, де більша частина населення знаходилась у

рабській залежності від малочисельного класу феодалів, була надзвичайно популярна ідея Руссо про природну рівність людей. До того ж, у трактатах мислителя не лише засуджувались будь-які форми тиранії та деспотизму, але й обґрунтовувалось право народів боротися з пригніченням, нехай навіть за допомогою зброї.

Герцен не був єдиним, хто відчував на собі вплив руссоїстських ідей. Але, говорячи про залежність світогляду Герцена від ідейного спадку Руссо, ми повинні розмежовувати у першого власне руссоїзм і руссоїзм стихійний.

Під стихійним руссоїзмом слід розуміти антикріпосницькі, демократичні тенденції в російській суспільній свідомості, що виникли заздалегіть до того, як ім'я Руссо стало відомим у Росії. В першу чергу, це – визнання цінності людської особистості незалежно від її місця у суспільстві та заклик до свободи як природного стану людини. Секрет популярності творів Руссо у Росії був обумовлений тим, що закладені в них ідеї стали співзвучними настроям кращих представників російського суспільства, ворожо настроєних у відношенні до кріпосництва.

У нашому випадку ми надаємо перевагу власне руссоїзму, оскільки не можемо ігнорувати факти, що свідчать про раннє залучення Герцена до творів великого мислителя, а також про той вплив, що мали на нього ці твори. Наведемо лише один приклад: згадуючи про враження, що справила на нього "Сповідь", Герцен назвав Руссо "агнцем, що несе скорботи всього людства ХІІІ ст." Більш схвального визначення для людинолюбця Жан-Жака ми не знайдемо в усій російській літературі та критиці.

Руссоїстські мотиви досить часто звучали у творчості раннього Герцена. Жаль за втраченою гармонією людини з природою, прагнення до злиття з нею в єдине ціле становлять пафос ранніх творів письменника. Все ж таки ці тенденції виникли не лише завдяки впливу ідей Руссо на молодого Герцена: вони також були результатом кризи романтичних ілюзій письменника внаслідок його зіткнення з самодержавно-кріпосницькою дійсністю.

Ми вже говорили про те, що в подальші роки, перебуваючи на позиціях матеріалізму й історизму, Герцен досить критично ставився до Руссо та його теорії "природності". Однак, у період духовної кризи, що настала після 1848 р., він знову

звернувся до спадку великого мислителя, побачивши в ньому свого спільника в боротьбі з реакційною, буржуазною цивілізацією. У той самий час до руссоїстського лозунга "До природи"! письменник продовжував ставитись критично. Він, як і раніше, вбачав у заклику Руссо повернутися до природи, прагнення до дикунства, до первісних часів, що, на думку Герцена, свідчило про нехтування законами суспільно-історичного розвитку. Як вважав Герцен, Руссо не враховував, що історію назад не повернути, що кожна епоха вносить свої зміни не лише в матеріальні умови життя людей, але й у їхню свідомість. Герцен розумів, що всі погляди Руссо, його теорія "природності" були пов'язані з великим гуманним почуттям мислителя, його любов'ю до людей, до пригноблених народних мас, а також неможливістю протиставити що-небудь, окрім первісної рівності, неприродній, оснований на неправді та несправедливості цивілізації. Великий мислитель піддавав критиці не стільки цивілізацію, скільки її спотворення, мріяв про нове суспільство вільних людей, про нове "золоте" століття, нову цивілізацію. "Людина не відійшла від свого природного стану, а лише йде до нього", - стверджував Герцен, продовжуючи вбачати в Руссо свого опонента, не підозрюючи, що і той після свого першого трактату вже не ратував за "відродження первісного дикунства". Навпаки, лише в цивілізованому суспільстві спроможна була б стати реальністю ідея великого женеваця про державу, засновану на розумній угоді між людьми.

Полеміці з Руссо Герцен присвятив свою повість "Ушкоджений". Головний герой цього твору, Євген Миколайович, сповідує руссоїстські погляди. Він вважає, що науки та освіта гублять людину, не дають їй жити у згоді з її натурою. За думкою "ушкодженого" / а саме таким вважають Євгена Миколайовича оточуючі його люди/, цивілізація розвиває у людині неприродні смаки і потреби, не даючи, однак, їй можливості задовільнити природні. Євген Миколайович переконаний, що розв'язати цю давню протилежність людство зможе, лише повернувшись до природних основ буття, до природи. "До природи... до природи на спокій", - вирішує він. При цьому герой бере себе в спільники "страдальця" Руссо, який ще у XVIII столітті оголосив цивілізацію величезною оманю.

Невіра Герцена у можливість втілення в сучасних йому умовах руссоїстської ідеї "природності" знайшло своє вираження в іронії розповідача по відношенню до висловлювань "ушкодженого".

З концепцією природності у Герцена, як і у Руссо, тісно пов'язана проблема виховання.

Як відомо, Руссо був засновником теорії "природного" виховання. Створюючи власну педагогічну систему, мислитель мав за мету зберегти добре ество людини шляхом позбавлення її від негативного впливу середовища. Ось чому Еміль /головний герой трактата Руссо "Про виховання, або Еміль"/ виховується у природних умовах, за межами цивілізації. Завдяки трудовому вихованню він не має зневаги до праці, йому також невідомі забобони класового суспільства.

Педагогічна система Руссо мала багато прихильників серед російського прогресивного дворянства. Герцен також був добре знайомий з нею. Своє особисте ставлення до виховання в душі Руссо письменник виразив у романі "Хто винен?". Як показує Герцен, причиною життєвої трагедії Володимира Бельтова, головного героя роману, було неправильне виховання. Бельтова виховував женевець Жозеф, який був послідовником свого великого співвітчизника. Придержувчись руссоїстських поглядів на виховання, Жозеф зробив з Бельтова "людину взагалі, як Руссо з Еміля". Таким чином письменник доводить, що "емілівське" виховання приводить до повної роз'єднаності людської особистості з оточуючою її дійсністю.

Для російських письменників ХІХ століття, в тому числі і для Герцена, Руссо був визнаним майстром психологічного аналізу, а його "Сповідь" вважалась ними класичним зразком автобіографічного жанру. До Руссо ніхто не досягав таких успіхів у мистецтві самовираження, що було обумовлено особливостями світогляду письменника. Сама ідея оголення душі була пов'язана з просвітительською вірою у природну доброту людського серця, у значимість окремої особистості.

"Минуле й думи" були написані Герценом під впливом "Сповіді" Руссо, з якою письменник ознайомився ще у ранній юності. Обидва твори мають чимало спільного. Перш за все, їх відрізняє гранична щирість їх авторів. Ми вже говорили про те, що Герцен, як і Руссо, сповідував віру у природну доброту людини. Але, якщо автор "Сповіді" зізнавався навіть у тому, що люди звичайно приховують, Герцен зовсім не прагнув до подібної "відвертості". Письменник відчував свою відповідальність перед сучасниками за стан суспільно-політичного руху в Росії і вважав, що його особисте життя повинно бути прикладом для інших.

Приділяючи основну увагу "життю серця", Руссо не задавався метою змалювати сучасну йому епоху. Не зважаючи на це, гро-

мадське життя все ж знайшло своє відображення у творі письменника. У "Сповіді" Руссо соціальне виявляється через загальнолюдське, тому що перед нами історія не просто людини, а людини з "низів", повною мірою відчуженої складності свого становища у суспільстві.

На відміну від Руссо, Герцен свідомо прагнув до відображення історії, закони якої хотів побачити і у власному житті. Поряд з картинами особистого життя письменник малює масштабні історичні полотна.

Розвинений послідовний історизм "Минулого й дум" став надбанням автобіографічного жанру, дозволив говорити про новий рівень розвитку світової мемуаристики. Вперше історичні події перестали виконувати функцію фону, на якому розгорталася автобіографічна розповідь. Тепер головним стало, за висловлюваннями Герцена, "відображення історії у людини".

Таким чином, великий вплив на світогляд і творчість Герцена мали видатні французькі просвітителі XVIII століття Вольтер і Руссо. Цей вплив відчувається як у конкретних творах письменника /особливо у "Докторі Крупові" та "Ушкодженому"/, так і у всій системі його морально-філософських поглядів.

Третій розділ дисертації – "Традиції філософської повісті XVIII століття у творчості О.І.Герцена" – присвячений проблемі жанрової специфіки творів письменника, їх зв'язкам з філософською повістю просвітителів.

У літературознавстві давно панує думка про повісті Герцена як твори соціально-філософські, що звичайно, не заперечує існування інших точок зору на проблему. Так, наприклад, деякі літературознавці /І.С.Нович та інші/ називають повісті письменника складними жанровими утвореннями або творами особливого герценівського жанру.¹

На традиції раціоналістичної прози просвітителів у творчості Герцена першим звернув увагу В.Г.Белінський. У статті "Погляд на російську літературу 1847 року" він писав, що для Герцена "визначена і чітко усвідомлена мета перш за все, а поезія – лише засіб для досягнення мети".² "Ти не поет, – звертався критик до автора "Доктора Крупова", – адже ж і Вольтер не був поет

¹Нович И. Молодой Герцен: Страницы жизни и творчества. – М.: Советский писатель, 1966. – С. 308.

²Белинский В.Г. Полн. собр. сочинений. – М., 1956. – Т. 10. – С. 326.

том... у "Кандіді".¹

Праці В.Г.Белінського мають велике методологічне значення для порівняльного дослідження творів Герцена.

С.Артамонов подає таке визначення жанру філософської повісті: "яскраве втілення просвітительської думки, якій підпорядковані всі художні засоби, це філософський роздум просвітителя про світ".²

Філософська повість як літературний жанр сформувалася у творчості просвітителів ХУІІІ століття і найбільшою мірою відповідала ідеям і завданням епохи. Її класичними зразками визнані твори Вольтера, Монтеск'є, Дідро та інших. Прагнучи найкращим чином проілюструвати та довести ідеї просвітництва, ці письменники створили особливий різновид повісті, характерною рисою котрого була підпорядкованість філософській концепції всіх компонентів художньої структури, що обумовило раціоналістичну злагожденість і чітку логічну організованість сюжету, наявність героїв-резонерів, пов'язаний з просвітительською вірою у необмежені можливості слова дидактизм.

Про безсумнівні традиції філософської повісті у творчості Герцена свідчать визначальна роль ідеї у творах письменника, логічна вишуканість їх сюжету.

Однак, на особливу увагу заслуговує те, що філософська повість ХУІІІ століття і наповнена глибоким філософським змістом проза письменників-реалістів - явища, що стосується різних етапів літературного розвитку.

Ранній період творчості письменника вже був відзначений напруженим пошуком свого жанру. Увагу Герцена на той час привертала повість як жанр, що був поширений у літературі. "Чи можна, - ставив перед собою питання Герцен, - у формі повісті змішати науку, карикатуру, філософію, релігію, життя реальне, містицизм?"

Перші літературні твори письменника /"Ліциній", "Вільям Пен", "Єлена"/ особливо тісно пов'язані з просвітительською традицією. Відомо, що під час створення образів просвітителі захоплювалися їх ідейною та соціальною значущістю на шкоду психологізму та художній правдивості. Це робило образ абстрактним і схематичним, перетворювало його на носія певної ідеї

¹ Герцен А.И. Собр. соч. в 30-ти томах. - Т.ХІ. - С.523.

² Артамонов С. Вольтер. М., 1954. - С.133.

і соціальної свідомості.

До деякої міри вищесказане відноситься і до Герцена. Намагаючись за допомогою своїх героїв розвинути будь-яку ідею, письменник не приділяв уваги побуту цих персонажів, їх зовнішньому виглядові та внутрішньому світу.

Традиції філософської повісті збереглися і в зрілій творчості письменника, про що свідчать його повісті "Доктор Крупов" і "Ушкоджений".

Як і у творах просвітителів, розвиток сюжету і композиція повістей Герцена підпорядковані ідеї автора. Так, наприклад, у "Докторі Крупові" письменник використовує форму наукового трактату. Як і належить медичній практиці, в повісті присутні такі композиційні елементи, як: вступне слово, в якому пояснюються причини, що обумовили вибір теми дослідження, витяги з журналу спостережень, теоретичні висновки, а також "пояснювальний додаток від автора", де названі засоби лікування хвороби.

У повісті "Ушкоджений" все також сконцентровано навколо ідеї, в даному випадку, ідеї "природності".

У першій частині твору автор малює чудовий середземноморський пейзаж. Захоплюючись цим пейзажем, оповідач висловлює думку про те, що людина втратила зв'язки з природою, забула про "безкорисливе" та "справжнє".

Зміст другої частини твору становлять суперечки "ушкодженого" з іншими персонажами, які сміливо можна назвати філософськими діалогами. Такі діалоги мали велике значення для філософської повісті, у них, у боротьбі з іншими концепціями перемогла і стверджувалася ідея самого автора.

Носієм авторської свідомості у повісті "Ушкоджений" є оповідач, який ставить до висловлювань Євгена Миколайовича так само, як Герцен ставився до руссоїстської теорії "природності". З одного боку, він погоджується з "ушкодженням" у тому, що життя людства далеке від природного, з іншого боку, очевидний утопізм ідей Євгена Миколайовича викликає у нього іронію.

Третя, остання частина повісті присвячена викладенню причин "ушкодження" головного героя. Говорючи вустами слуги Євгена Миколайовича Спиридона про трагічну історію кохання його господаря та покоївки Ульяни, автор допомагає читачеві дійти висновку про неприродність, неблагополуччя суспільства, несправедливі соціальні основи якого знищують прекрасне і природне людське почуття.

На відміну від просвітителів ХУІІІ ст., у Герцена ми зустрічаємо особливий вид психологізму. Вчинки його персонажів мотивуються не лише їх становищем в соціальному середовищі, але й також їх почуттями та переживаннями.

Варто зауважити, що психологізм Герцена помітно відрізняється від психологізму Тургенева, Толстого та інших російських письменників другої половини ХІХ століття. Це пов'язано з тим, у чому вбачав своє творче завдання письменник, оскільки головним для нього було довести думку, а не живописати дійсність.

У висновках підводиться підсумок проведеної роботи:

1. Своєрідність реалізму Герцена зумовлена впливом ідеології та естетики просвітительства. Просвітительські тенденції і традиції втілюються в суспільно-політичних поглядах письменника, в художньому вирішенні ним проблеми структури особистості, у принципах типізації, в жанровій специфіці його творів, у контактнотипологічних зв'язках з російськими та західноєвропейськими просвітителями.

2. У вирішенні проблеми особистості Герцен, як і просвітителі ХУІІІ ст., звертався до природи людини, в якій вбачав добрі початки, протилежні вадам соціального середовища. Одночасно він прагнув до більш глибокого усвідомлення діалектики взаємодії природного і соціального, особистого й суспільного. Погляди письменника на людину і суспільство відзначалися історизмом, який мав у Герцена усвідомлений характер.

3. На світогляд і художній стиль письменника мала безумовний вплив творчість видатних французьких просвітителів ХУІІІ ст. Вольтера і Руссо.

4. Твори Герцена зберігають типологічну спільність з філософською повістю ХУІІІ ст., про що свідчить підпорядкованість їх художньої форми філософській ідеї автора.

МАТЕРІАЛИ ДИСЕРТАЦІЇ БУЛО ВИКЛАДЕНО В ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. А.И.Герцен о запорожском казачестве // Запоріжжя в історії та культурі: Тези доповідей і повідомлень республіканської наукової конференції. - Запоріжжя, 1991. - С.101-102.

2. А.И.Герцен и эстетическое учение французских просветителей XVIII века // Тези доповідей наукових конференцій викладачів і студентів університету. - Запоріжжя, 1992. - С.42-43.

3. Просветительская концепция личности в произведениях А.И.Герцена // Тези доповідей наукової конференції викладачів і студентів університету. - Запоріжжя, 1992. С.70-71.

4. А.И.Герцен и французская философия XVIII века // Литература и философия. Пособие по спецкурсу. - Запорожье: ЗГУ, 1992. - С.19-31.

5. Тихомиров В.Н., Мантуло Н.Б. А.И.Герцен и французские просветители XVIII в. / Вольтер, Руссо / // Питання літературознавства. - Чернівці: ЧДУ, 1993. - Вип.1. - С.98-106.

6. Традиции философской повести XVIII в. в творчестве А.И.Герцена // Тези доповідей наукових конференцій викладачів і студентів університету. - Запоріжжя; ЗДУ, 1993. - Вип.3. - Ч.П. - С.66-67.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

401513

Ав 29.549

ДНБ ім. В. Г. Короленка
Українська національна бібліотека